
ספר היובלים בהקשר הלניסטי

Author(s): כנה ורמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשס"א), חוברת ג (ס), pp. 275-296

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040902>

Accessed: 28/11/2011 07:55

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ספר היובלים בהקשר הלניסטי

מאת כנה ורמן

מידת ההשפעה של התרבות ההלניסטית על תושבי ארץ ישראל שעבדו את אלוהי ישראל¹ עדיין נתונה בוויכוח.² שני חוקרים הציעו לאחרונה, שבדיון על נושא זה יש להבחין בין תנועת התייונות (Hellenism) ובין תהליך התייונות (=Hellenization).³ תנועת התייונות היא אימוץ מכוון, ציבורי ומודע של מנהגים ופולחנים מן העולם ההלניסטי, ואילו תהליך התייונות הוא תהליך של קליטה, לעתים לא מודעת,⁴ שבה התרבות והדת והלשון מעוצבות מחדש, במידה רבה או מעטה,⁵ בעקבות המפגש עם ההלניזם. אין חולק שבתקופתו של הורדוס אנו עדים לקיומה של תנועת התייונות.⁶ ואולם, המחקר שנעשה בשנים האחרונות מצביע על אימוץ מודע של התרבות ההלניסטית בקרב המשפחה החשמונאית,⁷ שאפשר לכוונתו תנועת התייונות ולא תהליך התייונות (Hellenism) ולא (Hellenization).

* מאמר זה הוא חלק מפרויקט תרגום ופירוש של ספר היובלים שאני שוקדת על הכנתו. פרויקט זה התאפשר הודות למלגה שהעניק לי מרכז דינור. ברצוני להודות לפרופ' דניאל שורץ על הערותיו וסיועו.

- 1 המושג 'יהודים' יכול להתפרש כמושג אנכרוניסטי בדיון על תחילת התקופה ההלניסטית.
- 2 בשאלת ההלניזם דנו רבים וחשובים ולא כאן המקום להזכירם. ראו סיכום אצל י"ל לוי, 'יהדות ויוונית – עימות או מיזוג?', ירושלים תש"ס, עמ' 11–33, וביבליוגרפיה בהערות. על ההלניזם בקרב שאר תושבי ארץ ישראל ראו סקירה מקיפה אצל M. Hengel, *Judaism and Hellenism*, translated by J. Bowden, Philadelphia 1974, pp. 32–57, 83–88.
- 3 T. Rajak, 'The Hasmonaeans and the Uses of Hellenism', *A Tribute to Geza Vermes*, eds. P.R. Davies & R.T. White, Sheffield 1990, pp. 261–265 של החשמונאים, תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 477–480.
- 4 ראג'ק (לעיל, הערה 3), עמ' 266; A. Wasserstein, 'Non-Hellenized Jews in the Semi-Hellenized East', *Scripta Classica Israelica*, XIV (1995), pp. 111–137.
- 5 ראג'ק, שם, מונה שלוש אפשרויות: (א) ויתור מלא על הקיים והחלפתו בחדש; (ב) יצירה של חדש שהוא עירוב של שתי התרבויות; (ג) דבקות בקיים תוך אימוץ שטחי של אלמנטים יווניים (עמ' 265).
- 6 ראו: D. Mendels, *Identity, Religion and Historiography, Studies in Hellenistic History* (Journal for the Study of the Pseudepigrapha, Supplement Series, 24) Sheffield 1998, p. 18; T. Rajak, *Josephus. The Historian and His Society*, Philadelphia 1984, pp. 52–57.
- 7 רפפורט (לעיל, הערה 3), עמ' 480–503; ראג'ק (לעיל, הערה 3), עמ' 266–271; ד' גרא, 'קרב בית-זכריה בראי ספרות יוון, היהודים בעולם ההלניסטי והרומי, מחקרים לזכרו של מנחם שטרן, בעריכת א' אופנהיימר ואחרים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 25–53.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סו (תשס"א)]

קביעת עומקו של תהליך ההתייוונות קשה יותר. ניסיונותיו של הנגל למצוא השפעה יוונית בכל רובדי התרבות והספרות מן המאות הג'–הא' לפני סה"נ עוררו ביקורת אצל החוקרים.⁸ ודאי שרוב הספרות היהודית–ההלניסטית שנכתבה ביוונית, ויש בה השפעה יוונית ניכרת הן של הספרות הן של הפילוסופיה, לא נכתבה בתחומי ארץ ישראל. ואולם, אין באפשרותנו לדחות את הטענה, שחלק קטן מספרות זו נכתב לא בגולה ההלניסטית אלא בארץ. אף אין להתעלם מהשפעה הלניסטית על חיבורים ארץ ישראליים שנכתבו עברית או ארמית במאות הללו. נחוץ אפוא מחקר נוסף על כך.⁹ בדיון להלן אני מבקשת לבחון את ספר היובלים שנכתב בארץ ישראל, בעברית,¹⁰ ולהצביע על הכרותו עם העולם ההלניסטי ועם הספרות היהודית–ההלניסטית. דיון זה יכול אולי לתרום לבירור סוגיה זו.¹¹ עוד אני מבקשת להראות, שהתרבות ההלניסטית העניקה למחבר ספר היובלים גם אמצעים לדחותה.

ספר היובלים, שנכתב בסוף המאה הב' לפני סה"נ,¹² הוא שכתוב של ספר בראשית ושל תחילת ספר שמות. שניים ממאפייניו הבולטים של הספר נקשרים לתקופה ההלניסטית. מחבר הספר מחשב ומתארך את המאורעות הקדומים על פי יובלים, שבועות, שנים וחודשים מיום בריאת העולם. העיסוק בכרונולוגיה הוא סממן מובהק של התקופה ההלניסטית, ולאורו מובנים מאמציו של בעל ספר היובלים (או של קודמיו) לחשב תקופות ושנים.¹³ זאת ועוד, ספר היובלים מדגיש את קדושתה של השפה העברית ואת חשיבותה (יובלים יב, כה–כו).

8 ראו לדוגמה: מ"ד הר, 'ההלניסמוס והיהודים בארץ ישראל', אשכולות, ב–ג (תשל"ח), עמ' 20–27; מ' שטרן, ביקורת על ספרו של הנגל *Judentum und Hellenismus*, 1969, קרית ספר, מו (תשל"א), עמ' 94–99.

9 ראו: לוין (לעיל, הערה 2), עמ' 29–30.

10 אף שהשתמר במלואו רק בגעז, ברור שספר היובלים נכתב במקורו בעברית; פרגמנטים של ספר היובלים שנמצאו בקומראן כתובים עברית.

11 דיון ראשוני בנושא זה נמצא במאמרו של ביכלר: A. Büchler, 'Traces des idées et des coutumes: hellénistiques dans le Livre des Jubilés', *Revue des études juives*, LXXXIX (1930), pp. 321–348. וראו גם: D. Mendels, *The Land of Israel as Political Concept in the Hasmonean Literature* (TSAJ, 15), Tübingen 1987, pp. 83–88.

12 ראו דיון בשאלת תאריך כתיבתו של הספר אצל: כ' ורמן, היחס לגויים בספר היובלים ובספרות קומראן, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1996, עמ' 11–26. תאריך העתקתם או כתיבתם של הפרגמנטים מקומראן, על פי קריטריונים פליאוגרפיים, הוא תחילת המאה הראשונה לפני סה"נ. על פי ונדרקם ומיליק, כתב היד הקדום ביותר של ספר היובלים שנתגלה בקומראן מעיד על מעבר מכתב האופייני לשנים 100–150 לפני סה"נ אל כתב האופייני לשנים 50–100 לפני סה"נ. ראו: J.C. VanderKam & J.T. Milik, 'The First Jubilees Manuscript from Qumran Cave 4: A Preliminary Publication', *Journal of Biblical Literature*, CX (1991), p. 246, n. 4.

13 א' ביקרמן, 'The Jewish Historian Demetrios', *Studies in Jewish and Christian History*, II, Leiden 1980, p. 353. וביכלר (לעיל, הערה 11, עמ' 331–334) הצביעו על הדמיון בין ספר היובלים לכרונוגרפיה היהודית–ההלניסטית. דיון בכרונוגרפיה היהודית בתקופה ההלניסטית–הרומית, שממנו למדתי רבות, בא במבוא של ח' מילקובסקי, סדר עולם: מהדורה מדעית ופירוש, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים [בדפוס].

מחבר ספר היובלים מכיר חיבורים הכתובים ארמית, כגון ספר חנוך (האתיופי), המגילה החיצונית לבראשית¹⁴ וחיבור לוי הארמי¹⁵ ואף משתמש בהם, אך הוא בוחר לכתוב עברית, אף שבעשותו כן הוא מצמצם את קהל קוראיו המיועד. הבחירה בשפה העברית כשפת הכתיבה היא עדות למאבק בין התרבויות בזמן שבו נוצרו המושגים יהדות ויונות¹⁶. ואולם, ניתן למצוא מאפיינים נוספים ופרטים אחרים שלא היו נכללים בספר היובלים לו היה נכתב בתקופה קדומה יותר. אעסוק בהם בפרקים הבאים.

א. ספר היובלים והמדע ההלניסטי

בפרקים שבהם מחבר ספר היובלים מספר על המאורעות שהתרחשו בין דורו של נוח לדורו של אברהם הוא עושה שימוש במדע ההלניסטי. תיאור חלוקת הארץ על פי גורל בין בני נוח (פרקים ח-ט) מגלה איזו מפה של העולם צייר המחבר בתודעתו. כבר עמדו חוקרים על כך¹⁷ שזו המפה שהיתה ידועה בעולם ההלניסטי, המפה היוונית. מפה זו הציגה את העולם כדסקה שטוחה שטבורה בדלפי, הים מקיף אותה ובמרכזה שלוש יבשות – אסיה, אירופה ואפריקה¹⁸. ספר היובלים משתמש במהדורה המעודכנת של המפה, המשרטטת 'קו משווה'

14 ראו: C. Werman, 'Qumran and the Book of Noah', *Pseudepigraphic Perspectives: The Apocrypha and Pseudepigrapha in Light of the Dead Sea Scrolls and Associated Literature*, eds. E.G. Chazon & M. Stone, Leiden 1999, pp. 171–181. במאמרי זה עמדתי על הדמיון הרב בין ספר היובלים למגילה החיצונית לבראשית בפירוט הקורבנות שהקריב נוח עם צאתו מן התיבה (המגילה החיצונית לבראשית, עמודה 10; יובלים, פרק 1) ובהרחבת סיפור נטיעת הכרם בידי נוח ושכרותו (המגילה החיצונית לבראשית, עמודה 12; ספר היובלים, פרק 1). התיאורים בשני החיבורים כמעט זהים. השוואה מפורטת ביניהם הביאה אותי למסקנה שספר היובלים עיבד את הכתוב במגילה החיצונית לבראשית. מחבר ספר היובלים חפץ להעלים את מוטיב הכפרה שהופיע בתיאור הקורבנות שהקריב נוח בעת צאתו מן התיבה, ועל כן הוא עיבד את המשפט שבו הופיע רעיון הכפרה במפורש ושינה את דרך מניית הקורבנות ואת השימוש בדמם. אשר לסיפור נטיעת הכרם, מחבר ספר היובלים עיבד את הסיפור מן המגילה כדי להתאימו לדרכו שלו בפירוש מצוות נטע רבעי.

15 ראו: C. Werman, 'Levi and Levites in the Second Temple Period', *Dead Sea Discoveries* (=DSD), IV (1997), pp. 221–225. קוגל טען שיש מערכת יחסים סבוכה יותר בין ספר היובלים לחיבור לוי הארמי (J. Kugel, 'Levi's Elevation to the Priesthood in Second Temple Writings', *Harvard Theological Review*, LXXXVI [1993], pp. 1–64). אבל דבריו אינם נראים בעיניי; וראו דברי שם.

16 מומיליאנו העיר, אגב דיון בכך סירא, שבעצם הכתיבה בעברית ישנה התרסה נגד ההלניזם. ראו: A. Momigliano, *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization*, Cambridge 1975, p. 95.

17 ראו סיכום: P.S. Alexander, 'Notes on the "Imago Mundi" of the Book of Jubilees', *Journal of Jewish Studies*, XXXIII (1982), pp. 197–213; idem, 'Jerusalem as the Omphalos of the World: On the History of a Geographical Concept', *Jerusalem, Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity and Islam*, ed. L.I. Levine, New York 1999, pp. 104–119.

18 אכן, מדעני אלכסנדריה ובראשם אריסטוטנס ביטלו את תוקפה של המפה. ואולם, כבר העירו חוקרים

העובר דרך עמודי הראקלס (מעבר גיברלטר), הרי הטאורוס (Ταῦρος) והרי ההימליה (עדכון זה נעשה בידי דיקארארכוס, שחי בשנים 326–296 לפני סה"נ).¹⁹ ואולם, מחבר ספר היובלים משקיף על המפה בעיניים יהודיות (ומקראיות), ועל כן הוא קובע שהקו עובר דרך פי הים הגדול, הוא גדיר (τά Γάδαιρα), הידועה היום בשם קאדיוז, מעבר גיברלטר), מגיע להר ציון ומשם אל גן עדן, השוכן בצדה המזרחי של המפה.²⁰ טבור העולם על פי היובלים אינו בדלפי אלא בהר ציון. ההשקפה המקראית בולטת במיוחד לאור סימון היבשות על פי חלוקתן לבני נוח. בחלקו של שם נפלה אסיה, הממוקמת במרכז המפה, באיזור שאינו חם ואינו קר; בחלקו של יפת נפלה אירופה, האיזור הצפוני של הדסקה, שאקלימו קר; ובחלקו של חם נפלה אפריקה, היבשת החמה, בדרומה של הדסקה.

לתיאור חלוקת העולם בין בני נוח יש מקבילה במגילה החיצונית לבראשית. מחיבור זה נותרו לצערנו רק פרגמנטים. מאמץ ניכר הושקע בפענוחם, והתוצאות הסופיות (והמקוטעות) פורסמו לפני כארבע שנים.²¹ מאלפת ההשוואה בין מה שנותר מתיאור חלוקת הארץ במגילה ובין מה שנמצא בספר היובלים (פרקים ח–ט; תרגום כאן ולהלן שלי):

המגילה החיצונית לבראשית נחלתו של יפת:	ספר היובלים (ת, כה–כט)
[לשנה די מן בינהן ראיש בעין עד טינה נהרא ו] [בעין כול ארע צפונה כולהא עד די דבק ל] [.....] [חסר של כעשרים ושלש אותיות]	ויצא ליפת [בגורל] החלק השלישי מעבר לנהר טינה, ²² צפונה למוצא מימיו, וילך מזרחה צפונה, כול גבול גוג ²³ וכל מזרחו. וילך צפונה לצפון, וילך אל הרי קלט ²⁴ צפונה, ואל ים מאוק, ²⁵ ויבוא מזרחה לגדיר, עד לגדות מי הים. וילך עד יקרב מערבה לפר, וישוב אל אפירג ²⁶ וילך מזרחה, אל מי ים מאת. ²⁷ וילך אל גדות נהר טינה, מזרחה צפונה, עד יקרב

(ראו אצל אלכסנדר, הערות [לעיל, הערה 17], עמ' 211, הערה 14), שהעולם היווני המשכיל המשיך לדבוק במפה זו, מלבד חוג קטן שהבין את התורה המתמטית המסובכת של ארטוטנס וחבריו.

- 19 אלכסנדר, שם, עמ' 204.
- 20 שם, עמ' 204, על פי יובלים ת, יט.
- 21 M. Morgenstern et al., "The Hitherto Unpublished Columns of the Genesis Apocryphon", *Abr-Nahrain*, XXXIII (1995), pp. 50–53.
- 22 נהר הטינה הוא נהר הדון והוא הגבול בין אירופה לאפריקה. נקודת המוצא של נהר טינה היא בהרי רפא (הרי αἱ Πίραι ביוונית), באיזור הצפון מזרחי של האוקיינוס. נהר הטינה זורם משם אל הים הגדול, הים התיכון. בדרכו הוא עובר בים מאת (ביוונית: λίμνη ἡ Μαῖτις). זהו הים האזובי.
- 23 גוג בא מ'ירכתי צפון, על פי יחזקאל לט, ב.
- 24 הרי קלט הם האלפים או הפירנאים באיזור הקלטי.
- 25 ים מאוק הוא האיזור הצפון מערבי של האוקיינוס. השם מאוק נגזר מהקיצור מי אוק(יינוס).
- 26 פר ואפירג הם כנראה חלקים שונים של אפריקה.
- 27 כאמור ים מאת הוא הים האזובי.

אל קצה מימיו, אל הר רפא, וישוב צפונה. זו הארץ אשר נפלה ליפת ולבניו בנחלת אחוזתו אשר יקח לו ולבניו למשפחותם עד עולם. חמישה איים גדולים וארץ גדולה בצפון.

חלק בעדב ליפת ולבנוהי למירת ירוחת עלמים

(ט, ב-ג)

ושם חלק גם הוא בין בניו ותפול הנחלה הראשונה²⁸ לעילם ולבניו מזרחת לנהר החידקל, עד יקרב אל המזרח, כל ארץ הודו²⁹ ובארתרה,³⁰ בגדתו, ומי דדן³¹ וכל הרי מברה ואילה³² וכל ארץ שושן וכל אשר בגדת פרנך; עד ים ארתרה ועד נהר טינה.³³ ותיפול הנחלה השניה לאשור, כל ארץ אשור ונינוה ושנער וסק³⁴ עד קרבת הודו ויעלה נהר וודפה.

חלוקת נחלתו של שם בין בניו:

ושם ברי חלקה בין בנוהי ונפל לקדמין לעילם בצפונא ליד מי חדקל נהרא עד דדבק לי [י]מא שמוקא לראישה די בצפונא

וסחר למערבה, לאשור, עד דבק לחדקל

(ט, ז-ג)

ויפת גם הוא חלק את ארץ נחלתו בין בניו. ותפול הנחלה הראשונה לגומר מזרחת מפני הצפון עד הנהר טינה. ובצפון, יצא למגוג, כל תוך הצפון עד יקרב לים מאת.

חלוקת נחלתו של יפת בין בניו:

ויפת פלג בין בנוהי, לגמר יהב לקדמין בצפונא עד די דבק לטינה נהרא ובתרה למגוג,

28 אפשר גם: ויצא החלק הראשון, או: ויפול הגורל הראשון.

29 בגעז: אנדכה.

30 ים ארתרה, הים האדום, הוא האוקיינוס ההודי וים סוף.

31 דדן (בן יקשן) הוא נכדו של אברהם ואחיו של שבא. בדברי ירמיהו ויחזקאל הוא נקשר לשבטים שישבו בערב (ראו לדוגמה: ירמיהו כה, כג; יחזקאל לח, יג). ייתכן אפוא שמדובר כאן על הים הערבי או על ים סוף.

32 הרים אלה קשים לזיהוי. אולי הכוונה לרמה האירנית, ושמה השם אילה הוא שיבוש של עילם, שמקומה ליד שושן הנזכרת בסמוך. זוהי אכן הגרסה בכתב יד 12 של ספר היובלים. ואולם, כתב יד זה מושפע מהתרגום האתיופאי לספר בראשית (J.C. VanderKam, *The Book of Jubilees*, [Translated [CSCO, 511; Scriptores Aethiopic, 88], Louvain 1989, pp. xix-xx ועל כן יש לשער שגרסת כתב יד זה היא תיקון.

33 נראה שמשפט זה, 'עד ים ארתרה ועד נהר טינה', הוא סיכום אורכה של נחלת שם; שטח נחלה זו מנהר טינה שבצפון ועד לאוקיינוס ההודי בדרום.

34 הכוונה כנראה לארץ סקיתיה. ראו: ונדרקם (לעיל, הערה 32), עמ' 56.

ובתרה למדי, ויפול בחלק מדי לרשת ממערב לשני אחיו, עד האיים ועד שפת האיים.³⁵

ובתרה ליואן, כול נגאותא די ליד לוד. וליון יצא החלק הרביעי כל אי והאיים אשר אל מקום לוד. ובין לשנא די ליד לוד ללשנא תניאנא – לתובל. ולמשך ים [ ] (חסרות כשלוש-ארבע מילים) ולתירס [...] ארבעא [...] לשן בגו ימא די ליד חלק בני חם ולתירס יצא החלק השביעי, ארבעה איים גדולים בתוך הים אשר יקרב אל חלק חם.³⁷

מן ההשוואה עולה, שתיאור חלוקת הארץ בין בני נוח במגילה החיצונית לבראשית דומה מאוד לחלוקה שבספר היובלים. ואולם, יש גם הבדלים בין שני התיאורים והם חשובים לדינונו. התיאור בספר היובלים ארוך ומפורט יותר, ומופיעים בו פרטים שמחבר המגילה לא הכיר.

תיאור האיזור הצפוני, שנפל בחלקו של יפת, קצר מאוד במגילה: 'כל ארעא צפונה כולהא'. לעומת זאת מחבר ספר היובלים מפרט מה נכלל באיזור צפוני זה. נמצאים בו הרי קלט (כאמור, האלפים או הפירינאים), ים מאוק וגדיר, הוא מעבר גיברלטר. אמנם, שורה אחת במגילה אינה ניתנת לקריאה, בשל מצבו של הפרגמנט, וייתכן שפרטים אלה הופיעו בה. ואולם, גם ביחס לחלוקת נחלתו של יפת בין בניו כולל בעל ספר היובלים פרטים גיאוגרפיים, ואילו במגילה, שהשתמרה היטב בקטע זה, נעדרים הפרטים הללו. המגילה החיצונית רק קובעת לקונת: 'ובתרה למגוג ובתרה למדי ובתרה ליואן...'. לעומת זאת על פי היובלים, חלקו של מגוג משתרע מן הצפון עד ים מאת, ובחלקו של מדי נפלו האיים וחופי האיים, היינו בריטניה.

עוד יש להעיר, שחלקו של משך, על פי היובלים, משתרע עד גדיר. נראה שפרט זה אינו במגילה החיצונית. כשלוש או ארבע מילים בשורה זו אינן ניתנות לקריאה, אבל מספר מצומצם זה של מילים אין די בו לתיאור הלשוניות שנפלו בחלקו של משך ולהזכרת גדיר. גם בתיאור חלקו הדרומי של יפת באים ביובלים פרטים גיאוגרפיים החסרים במגילה. גבולו של יפת על פי ספר היובלים עובר מערבה לפר (כינוי לאפריקה), ומשם חוזר לאפריג (כינוי אחר לאפריקה), מזרחה אל ים מאת, ומזרחה משם אל מוצא הנהר טינה בהרי רפא.

35 אלה איי בריטניה.

36 שלוש הלשונות הן הים האגאי, הים האדריאטי והים הטירני.

37 ארבעת האיים הגדולים הם כנראה קורסיקה, סיציליה, סרדיניה וכתרים.

במגילה מוזכר רק הים הגדול ('ועבר תחומא דן מי ימא רבא'). ים מאת והרי רפא, הידועים ממדע הגיאוגרפיה היווני, אינם נזכרים במגילה החיצונית.

יש הבדלים בולטים בין שני המקורות גם ביחס לתיאור חלוקת הארץ בין בני שם. על פי המגילה החיצונית, חלקו של עילם מצטמצם לאיזור החידקל – מצפון החידקל עד שהוא נשפך ל'ימא שמוקא' (המפרץ הפרסי). בספר היובלים חלקו של עילם משתרע דווקא מזרחה – לארץ הודו, לרמה האירנית (אם אכן זו המשמעות של הרי מברה ואילה) ולא־רץ שושן ('גדת פרנך' קשה לזיהוי). גם חלקו של אשור משתרע מזרחה בספר היובלים, שלא כמו במגילה. חלקו של אשור בספר היובלים הוא אשור, נינוה, שנער וסק, עד קירבת הודו (איננו יודעים מהו נהר וודפה). במגילה נחלת אשור נמשכת מערבה לחידקל.

מהשוואה בין פרקים נוספים בספר היובלים ובין מקבילותיהם במגילה עולה המסקנה, שמחבר ספר היובלים הכיר את המגילה החיצונית לבראשית ועיבד אותה לצרכיו.³⁸ אם אכן מסקנה זו נכונה, יש לראות בתיאור חלוקת הארץ בספר היובלים עיבוד והרחבה של התיאור במגילה החיצונית לבראשית. התוספת, על פי המדע ההלניסטי, יוצרת את ההבדלים בין המגילה החיצונית לספר היובלים והיא נוספה בידי בעל ספר היובלים.³⁹ העיבוד וההרחבה מגלים עד כמה עמוק הכיר בעל ספר היובלים את המדע ההלניסטי.

דומה שלא נרחק מן האמת אם נשער שבידי מחבר ספר היובלים היה תיאור מפורט (ועל כן מן הסתם גם כתוב) של המפה היוונית. בעל ספר היובלים ניצל ספרות כתובה זו, שמקורה בעולם ההלניסטי. השימוש שהוא עשה בספרות זו היה מחוכם למדי, שכן הוא בא כדי לדחות את השפעתה דווקא. המפה מאפשרת למחבר ספר היובלים להתעלם מעשרות העמים הנזכרים ברשימת העמים (בראשית פרק י'), ולהאשים את יוון ורומא, השולטות באסיה, בהפרת השבועה שנשבעו בני נוח שלא לפלוש זה לשטחו של זה.⁴⁰ המפה היא אף מנוף להאדרת שמו של שם. הוא זוכה ביבשת האידיאלית, ובתחומי הארץ הפורייה ביותר זוכה ארפכשד, אבי אבות אברהם. בארץ הזאת גם נמצא טבור העולם, הר ציון. ספר היובלים שאף לבנות חייך בין עם ישראל ובין תרבות זרה (ומבחינתו, עבודה זרה), ועל כן בחר בכלים שהעניקה לו התרבות ההלניסטית כדי ללחום נגדה: 'ראויים לציון המרץ והעצמאות שבהם הפכו היהודים רעיונות יווניים על ראשיהם', אומר מומיליאנו על ספר יהודית, ושמידט מחיל זאת, בצדק, על ספר היובלים.⁴¹

38 ראו לעיל, הערה 14.

39 עתה גם מובנת ההערה שבספר היובלים ת, ט. שם מסופר על חלוקה שיזמו בני נוח ללא עזרה של נוח, חלוקה שלא עלתה יפה. מחבר ספר היובלים רומז אפוא לחלוקה שהכיר ממגילה חיצונית, וממק מדוע החלוקה שהוא מביא (תוך שימוש במפה היוונית) היא החלוקה שהתממשה.

40 ראו: פ' שמידט, 'תיאורים יהודיים של הארץ הנושבת במשך התקופה ההלניסטית והרומית', יוון ורומא בארץ־ישראל, בעריכת א' כשר ואחרים, ירושלים 1989, עמ' 85–97.

41 שמידט, שם, עמ' 85; A. Momigliano, 'The Origins of Universal History', *On Pagans*, 1987, p. 52. *Jews and Christians*, Middletown Conn. 1987, p. 52. עמ' 150, המצביע על תופעה דומה אצל בן סירא – שימוש בהלניזם כדי לדחות השפעות הלניסטיות.

ב. ספר היובלים והספרות היהודית-ההלניסטית

מסקנתנו בסעיף הקודם היתה שבעל ספר היובלים הכיר פלח מהמדע (הכתוב) שהתפתח בעולם ההלניסטי. להלן אבחן את האפשרות שבעל ספר היובלים הכיר את הספרות היהודית-ההלניסטית ואת מגמותיה וכתב את ספרו בתשובה למגמות אלה.

צ'ריקובר העיר שרובה של הספרות היהודית-ההלניסטית אינו פונה לקהל הזר, והאיר את עינינו שאין לראות בה ספרות אפולוגטית.⁴² הספרות היהודית-ההלניסטית נכתבה בעבור קהל יהודי שחי בקרב אוכלוסייה בעלת תרבות הלניסטית. אחת ממטרותיה העיקריות היתה להתמודד עם הניגוד שהיו נתונים בו היהודים שחיו בעולם ההלניסטי: כיצד להישאר נאמן ליהדות בשעה שאתה חי בתרבות אחרת. בתרבות זוהרת זו אין לחוקי התורה ולסיפוריה שום משמעות, הם מופרכים ואף מבוזים בידי חוקיה ומסורותיה.⁴³ הספרות היהודית-ההלניסטית מאשרת אפוא הן את ההלניות הן את היהדות,⁴⁴ ומנסה לשלבן או לפחות לפשר ביניהן.⁴⁵ מאמצים אלה ניכרים בספרות היהודית-ההלניסטית על כל גווניה. אנו נתרכז תחילה בחיבורים הקרובים באופיים לספר היובלים, דהיינו בהיסטוריוגרפיה היהודית-ההלניסטית.⁴⁶

V. Tcherikover, 'Jewish Apologetic Literature Reconsidered', *Eos*, XLVIII, 3 (1956), pp. 169–193 42

E. Gruen, 'Fact and Fiction: Jewish Legends in a Hellenistic Context', *Hellenistic Constructs: Essays in Culture, History and Historiography* (Hellenistic Culture and Society, 26), eds. P. Cartledge et al., Berkeley 1997, pp. 72–74, 87–88 43

D.R. Schwartz, *Studies in the Jewish Background of Christianity*, Tübingen 1992, pp. 10–11 44

ראו סיכום אצל M. Himmelfarb, 'Judaism and Hellenism in 2 Maccabees', *Poetics Today*, XIX [1998], pp. 19–40 45
 מרד החשמונאים אינו רואה ניגוד בין היהדות ליוונית. ראו: ב' בריכוכבא, 'יהדות ויוונית – בין מדע לפובליציסטיקה', תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 464–465. הימלפרב (Hellenism in 2 Maccabees', *Poetics Today*, XIX [1998], pp. 19–40) מוכיחה שמחבר מקבים ב' אכן ראה ניגוד בין יהדות ליוונית, אבל בקטגוריית 'יהדות' כלל ערכי תרבות יווניים במובהק. גם מחבר איגרת אריסטיאס מציג את היהדות כנציגה של הפילוסופיה היוונית, משבח את המתרגמים הבקיאיים בספרות היהודית ובתרבות יוון (קכא) ולאחר מכן מדבר על חומה בצורה שנבנתה מסביב ליהדות כדי להגן עליה מפני השפעות זרות. ראו: R. Feldmeier, 'Weise hinter Mauern', *Tora und jüdisches Selbstverständnis zwischen Akkulturation und Absonderung im Aristeeasbrief*, *Die Septuaginta, zwischen Judentum und Christentum* (WUNT, 72), eds. M. Hengel & A.M. Schwemer, Tübingen 1994, pp. 20–37 46

נמצא שיש שני תנאים להכללת חיבור בקטגוריה של ספרות יהודית-הלניסטית: ראשית, שימוש בשפה היוונית; שנית, יחס חיובי כלפי העולם ההלניסטי וניסיון כלשהו להשתלב בו. הר קובע קריטריונים אחרים: השפה והמקום. ראו: מ"ד הר, 'אחריתה של הספרות היהודית-ההלניסטית', היהודים בעולם ההלניסטי והרומי, מחקרים לזכרו של מנחם שטרן, בעריכת א' אופנהיימר ואחרים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 367. ואולם, לעתים קשה לקבוע היכן נכתבו החיבורים – בארץ ישראל או בפזורה ההלניסטית, ואנו נותרים רק עם קריטריון השפה. הר אינו מתחבט בבעיה, משום שהוא מניח שלא נכתבו בארץ ישראל חיבורים יהודיים ביוונית. וראו על כך עוד להלן, בפרק הסיכום.

על חיבורים המתייחסים לתקופה הקרובה לזמן חיבורם ועל מאמציהם להדגיש את חשיבות היהדות במציאות הפוליטית של מצרים בימיהם, ראו לדוגמה: B. Bar-Kochva, *Pseudo-Hecataeus, 'On*

1. ההיסטוריוגרפיה היהודית-ההלניסטית

ההיסטוריוגרפיה היהודית-ההלניסטית⁴⁷ מבקשת להדגיש את תרומתו של העם היהודי לתרבות ההלניסטית, ולאיש את השתתפותו של העם היהודי במסגרת התרבות הזאת ללא תחושה של עימות ביניהם.⁴⁸ ההיסטוריונים השתמשו בשני אמצעים כדי להשיג מטרה זו: זיהוי דמויות מקראיות עם דמויות המוכרות מן המיתולוגיה ומן ההיסטוריוגרפיה של יוון והעמדת גיבורי תרבות יהודים.

(א) זיהוי דמויות מקראיות

פסידור-אופולמוס הוא כינוי שנתנו חוקרים לשומרוני שחי וכתב בארץ ישראל ובמצרים.⁴⁹ חיבורו⁵⁰ נכלל בספרות היהודית-ההלניסטית משום שנקודת המוצא של ספרו היא המקרא.

the Jews' Legitimizing the Jewish Diaspora (Hellenistic Culture and Society, 21), Berkeley 1996; ד' גרא, 'לאמינות קורות בני טוביה', יוון ורומא בארץ ישראל – קובץ מחקרים, בעריכת א' כשר ואחרים, ירושלים 1989, עמ' 68–84; גרואן (לעיל, הערה 43), עמ' 78–84; ד' שורץ, 'הקטאיוס' (בדפוס).

47 שמה של הסדרה שבה התפרסמו החיבורים שאליהם אתייחס להלן, C.R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors* (I, Chico Ca. 1983), מעיד על מה שמצוי בדינו: קטעים בלבד. אפשר כמובן לטעון, שאין במה שנשאר ייצוג מהימן של הספרות היהודית-ההלניסטית. ייתכן שכך הם פני הדברים, ולפיכך התיאור שלהלן יתאים רק לחלק אחד מהקורפוס. עם זאת, השוואת הפרגמנטים לספרות יהודית-הלניסטית שהשתמרה במסגרת תרגום השבעים (ספרי מקבים ב–ד; חכמת שלמה), לכתבי פילון ולכתבים אחרים (איגרת אריסטיאס, יוסף ואסנת), מעלה שהמגמה המתוארת בהמשך משותפת גם להם. אין אנו רחוקים אפוא מהאמת גם ללא ההסתייגות (אלא אם כן חיבורים אלה השתמרו משום שאף הם תאמו את האידיאולוגיה והתיאולוגיה של הנוצרים). בחתירה לצטט על פי המהדורה בעריכת חולדיי משום שהיא המעודכנת ביותר והיא כוללת התייחסות לכל המחקר בתחום זה.

48 ישנו יוצא דופן אחד מבין הסופרים היהודים-ההלניסטים, תאודוטוס, המספר סיפור מקראי בדרך של ביטוי אפי. כפי שהעיר קולינס (*J. J. Collins, Between Athens and Jerusalem. Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, New York 1982, p. 48), אין בחיבורו של תאודוטוס מן האוניברסליות המצויה אצל הסופרים היהודים-ההלניסטים האחרים. בני אברהם מוגדרים על ידי ברית וחיתון עם בני עמם. עם זאת יש לכלול חיבור זה בקורפוס היהודי-ההלניסטי, משום שנכתב ביוונית ומשום שהוא מספר את הסיפור המקראי במעטה הלניסטי מובהק. יש במאמץ זה משום ניסיון לטשטש את ההבדל בין המקרא ובין הספרות ההלניסטית ולשלב את המקרא במסגרת מסורות הלניסטיות (קולינס, שם, עמ' 9).

49 מאחר שהכיר את מקדש חונוי (בדבריו יש רמז למקדש השומרוני בשכם ולמקדש חונוי במצרים והתייחסות חיובית לשניהם. ראו: ד' שורץ, 'יהודי מצרים בין מקדש חונוי למקדש ירושלים ולשמים', ציון, סב [תשנ"ז], עמ' 14–15, והערה 15), אין לקבוע את זמנו לפני אמצע המאה השנייה לפני סה"נ. ציטוט ספרו אצל פוליהיסטור תוחם את זמנו לאמצע המאה הראשונה לפני סה"נ.

50 טקסט: חולדיי (לעיל, הערה 47), עמ' 174–177. על הבעיה בשחזור הטקסט ועל פתרון אפשרי ראו: G.E. Sterling, *Historiography and Self-Definition (Supplement to Novum Testamentum, B.-Z. Wacholder, 'Pseudo-'*, Leiden 1992, p. 193).

פסידו־אופולמוס מזהה דמויות מקראיות מראשית האנושות עם אלים המוכרים מן המסורות ההלניסטיות והבבליות: חנוך, שלמד אסטרונומיה מן המלאכים, הוא אטלס (שבעולם ההלניסטי יוחס לו לימוד האסטרונומיה); נוח הוא בל וקרנוס (משום שהוא קשור לענקים כקרנוס).⁵¹ אף שם הוא בל, משום שהוא נושא את שמו של אביו. בל, בורא העולם על פי ברוסוס, וקרנוס, אבי זאוס, הם אפוא בני אנוש המוכרים לנו מהמקרא,⁵² והמיתולוגיה משתלבת בהיסטוריה האנושית. פסידו־אופולמוס מאשר את תוקף המסורת המקראית ומונע סתירה אפשרית בין המקרא לספרות הזרה, בין האמונה היהודית לאמונה המוכרת בעולם ההלניסטי.

(ב) גיבורי תרבות

הדרך השנייה להפגת המתח בין היהדות ליוונית היתה העמדת גיבור תרבות יהודי שמיחסת לו יצירה בעלת משמעות בתרבות ההלניסטית. המושג גיבור תרבות (Kulturbringer; ממציא או מייסד בתחום המדע או המלאכה), שהיה מוכר בעולם ההלניסטי, סייע בוויכוח הנוקב מי הוא העם העתיק ביותר בעולם. 'באשר לעתיקות הגזע האנושי', מספר דיודורוס סיקולוס, 'לא רק היוונים חלוקים ביניהם אלא גם רבים מן הברברים, כולם סוברים שהם הם האוטוכתוניים והראשונים מבין כל האנשים לגלות את הדברים המועילים לחיים, והמאורעות שאירעו לעמם הם המאורעות הקדומים ביותר שראויים להיות מתועדים'.⁵³ יוון, מצרים, בכל ופיניקיה – כולן הכריזו על היותן ראויות לכתר הראשונות,⁵⁴ ונימקו זאת בטענה שעמם הוא שהעמיד את גיבורי התרבות הרבים ביותר והחשובים ביותר.⁵⁵

גיבור תרבות מן הסוג הזה נמצא בספרו של פסידו־אופולמוס. מחבר זה מנסה לפרש את דברי ברוסוס, סופר בבלי שתרגם היסטוריוגרפיה בבליית ומיתולוגיה בבליית ליוונית. ברוסוס התייחס בחיבורו לצדיק שחי בדור העשירי אחר המבול והיה בקי בחכמה הכשדית, דהיינו באסטרונומיה. פסידו־אופולמוס מזהה צדיק זה עם אברהם.⁵⁶ אברהם היה בקי בחכמה הכשדית, ולימד אותה הן לפיניקים הן למצרים. פסידו־אופולמוס ער לתחרות הבינלאומית

Eupolemus, 'Two Greek Fragments on the Life of Abraham', *Hebrew Union College Annual*, XXXIV (1963), pp. 83–113

51 סטרלינג, שם, עמ' 203–204.

52 זהו, כהגדרתו של הנגל, demythologizing euhemerism (לעיל, הערה 2, עמ' 89).

53 דיודורוס סיקולוס, 1.9.3, וראו דיון אצל A.J. Droge, *Homer or Moses? Early Christian Interpretations of the History of Culture* (Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie, 26), Tübingen 1989, pp. 1–11; וסיכום קצר אצל סטרלינג (לעיל, הערה 50, עמ' 163–165).

54 דמטריוס הוא דוגמה לכך שהיהודים ההלניסטים הכירו את הוויכוח (טקסט: הולדיי [לעיל, הערה 47], עמ' 62–79). דמטריוס מוכיח שהעם היהודי עתיק יומין, בחשבו את מספר השנים שחלפו בין מאורעות מקראיים (חורבן שומרון וחורבן ירושלים) ובין זמנו שלו, על פי כלי הכרונולוגיה שפותחו במצרים בידי כרונוגרפים הלניסטים כארטוטנס (המאה השלישית לפני סה"נ). ראו: P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford 1972, I, pp. 693–694

55 מומיליאנו (לעיל, הערה 41), עמ' 37–39.

56 הולדיי (לעיל, הערה 47), עמ' 170–177.

בשאלה מי קדם למי ומייחס את הניצחון לפיניקים. הם, ולא המצרים, היו הראשונים שלמדו את החכמה הכשדית. ואולם, המנצח העיקרי הוא העם שהחכם הכשדי יצא מקרב. גישה דומה אנו מוצאים בדברי ארטפנוס.⁵⁷ על פי ארטפנוס, שלושת הגיבורים המקראיים שחיו במצרים, אברהם, יוסף ומשה, תרמו תרומה נכבדה לדת המצרית ולתרבות המצרית בלבושה ההלניסטי. אברהם לימד את המצרים אסטרולוגיה. יוסף ביצע רפורמה בחקלאות והמציא מערכת של מדידה. משה המציא אוניות, מכונות להרמת אבנים, כלי נשק, מכשירים לשאיבת מים, את תורת המלחמה ואת הפילוסופיה. משה אף מזוהה כהרמס (דוגמה נוספת לזיהוי עם דמויות מקראיות). שלימד את האלה איזיס, ואף כמוסאיוס, שעל פי ארטפנוס לימד את אורפאיוס. אף שהמסורת מספרת שמוסאיוס היה תלמידו של אורפאיוס ולא מורו, ארטפנוס בוחר לשנות את סדר הדורות. שינוי זה מאפשר לו לטעון שהתרבות היוונית וחכמתה, המיוצגות בידי אורפאיוס, מוצאן ממשה (מוסאיוס) היהודי. במילים אחרות, על פי ארטפנוס, העם היהודי הוא הטוב והמוכשר ביותר, וההלניזם הוא ההוכחה לכך.⁵⁸

הטענה שגיבור התרבות הוא יהודי מעידה על השאיפה לכלול את עם ישראל בין העמים העתיקים והחשובים. ואולם, נשים לב לפתרון שמוצע כאן לעימות בין היהדות להלניזם: מהטענה שגיבורי התרבות היו יהודים נגזר שאף התרבות ההלניסטית שהם יצרו כשרה ליהודים.

ייתכן שיש בדברי ארטפנוס תשובה לתעמולה האנטי יהודית הרווחת, שמייצגה הוא מנתון, הכוהן המצרי.⁵⁹ ואולם, דבריו הם בעיקרם תשובה לעימות שבו היו נתונים היהודים שישבו במצרים. הגיבורים היהודים מימי קדם אינם רק גיבורי האומה היהודית אלא גם יוצרי התרבות ההלניסטית. אם כן, מי שמאמץ תרבות זו אינו כוגד אלא נהנה מפרי יצירתם של אבותיו.⁶⁰ יש לשים לב לכך שארטפנוס ופסידיוֹ-אופולמוס מדגישים את ההבט הלאומי שביהדות.⁶¹ גיבורי העבר של העם היהודי הם גיבורי האנושות, ועל כן היהודים בהווה יכולים לשאת

57 טקסט: הולדיי, שם, עמ' 204–225; וראו דיון מקיף אצל סטרלינג (לעיל, הערה 50), עמ' 167–186; גרואן (לעיל, הערה 43), עמ' 84–87. ארטפנוס (קשה לקבוע את זמנו, אך נראה שכתב בתחילת המאה השנייה לפני סה"נ) חי וכתב במצרים. אנו לומדים זאת לא רק מהשכלתו, שכן חיבורו מעיד על הכרות עמוקה עם המסורת המצרית ועם אגדות עממיות מצריות, אלא גם מטענותיו; וראו להלן.

58 טענתו של ארטפנוס אינה כה מרחיקת לכת, אם נזכור שגם בקרב היוונים היו מי שסברו שתרבותם מקורה בתרבות המצרית. ראו בקצרה: דרוג' (לעיל, הערה 53), עמ' 4. כל שארטפנוס עושה הוא להסיט את זהות גיבור התרבות מגיבור מצרי לגיבור יהודי-מצרי.

59 קולינס (לעיל, הערה 48), עמ' 31–32; סטרלינג (לעיל, הערה 50), עמ' 183.

60 בהקשר זה יש להעיר שבדברי ארטפנוס, בדומה לדברי פסידיוֹ-אופולמוס, היחס לאלים הוא יחס אווהמריסטי. ארטפנוס אינו מהסס לטהר את הדת המצרית. משה הוא מייסדה. אין בדת זו אמת ואין בה אלים, וחוקיה וסדריה הם יצירה של בן תמותה (יהודי) למען רווחת העם המצרי. יהודי החי במצרים אינו צריך לראות אפוא בדת המצרית עבודה זרה והוא אף יכול לאמץ מקצת ממנהגיה.

61 קולינס (לעיל, הערה 48), עמ' 36–39.

בגאון את השתייכותם לעם היהודי.⁶² ארטפנוס ופסודיו־אופולמוס אינם מתמודדים עם משמעותם של חוקי התורה בעולם של התרבות ההלניסטית.⁶³ גם בחיבורו של אופולמוס, כוהן ירושלמי בעל השכלה הלניסטית שחי בימי מרד החשמונאים, אין התמודדות שכזו.⁶⁴ אופולמוס רצה להדגיש בעיקר את המרכזיות של העם היהודי ושל מנהיגיו בעולם הסובב אותם. על כן הוא מספר, אגב שימוש במודל של אפיסטולוגרפיה שהיה מקובל בעולם ההלניסטי,⁶⁵ על שלמה המלך ועל יחסיו עם צור ומצרים בעת בניית המקדש בירושלים. שלמה מוצג בחיבורו כדמות החזקה ביותר בין המלכים באזור ארץ ישראל. המושג גיבור תרבות נקשר אצל אופולמוס למשה. משה המציא את הכתב, ועל כן ברור שהכתב מקורו בתחומי ארץ ישראל ולא ביוון. עוד טוען אופולמוס שמשה היה החכם הראשון והמחוקק הראשון.⁶⁶ ואולם, לחוקי משה אין משמעות מחוץ לגבולות העם היהודי. הזהות היהודית מתרכזת באומה היהודית ונקודת הכובד היא המקדש.⁶⁷ אופולמוס אינו שולל את דתות העמים האחרים ואת חוקיהם.⁶⁸ כך, למשל, הוא מספר ששלמה שלח למלך צור עמוד זהב והוא מוצב עתה במקדשו של זאוס בצור.

2. ספר היובלים ושליטת השילוב היהודי-הלניסטי

זיהוי גיבורי מקרא והצבת גיבורי תרבות היו אפוא אמצעים לשילוב היהדות והיוונות. להלן אנסה לטעון, שבחינה מדוקדקת של ספר היובלים מצביעה על ניצול שני האמצעים הללו כדי לשרת מגמה מנוגדת לחלוטין. כמו כן, אנסה להוכיח שמחבר ספר היובלים עושה זאת במודע, מתוך הכרה של הספרות היהודית-הלניסטית ומתוך רצון לשלול את מגמותיה.

62 בר כוכבא (לעיל, הערה 44), עמ' 461.

63 ארטפנוס אף אינו מסתמך על המקרא בתיאור הגיבורים המקראיים, אלא משלב כל מה שנחוץ ליצירת ההיסטוריוגרפיה (קולינס [לעיל, הערה 48], עמ' 36). נאמנותו היא אפוא ללאומיות ולא לתורה. קונצלמן טוען, שמקצת החיבורים היהודיים-הלניסטיים נכתבו בתגובה לטענה שחוקי היהודים מצווים על היבדלות ועל עוינות לשאר העמים. ראו: H. Conzelmann, *Gentiles, Jews, Christians: Polemic and Apologetics in the Greco-Roman Era*, translated by M. Eugene Boring, Minneapolis 1992, pp. 139–144.

64 על זיהוי של אופולמוס ראו: סטרלינג (לעיל, הערה 50), עמ' 207. על מקום מגוריו של אופולמוס חלוקות הדעות. הנגל (לעיל, הערה 2, עמ' 92–95) מניח שחי בארץ ישראל וכתביו הם הוכחה נוספת להתפשטות ההלניזם בארץ ישראל. שטרן (מ' שטרן, 'יהדות ויוויות בארץ ישראל במאה השלישית והשנייה לפנה"ס', התבוללות וטמיעה, בעריכת י' קפלן ומ' שטרן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 56) כותב: '...מזדקר כאן לעין היחס המיוחד שהמחבר מגלה כלפי מצרים ושלטיה. על כן לא מן הנמנע, גם אם הזיהוי הוא נכון, שהמחבר שהה זמן מה במצרים וכתב שם את חיבורו בלשון היוונית'. וראו להלן, בסיכום.

65 סטרלינג (לעיל, הערה 50), עמ' 217.

66 גם הטענה של משה המחוקק היא תולדה של העולם ההלניסטי. ראו: שורץ (לעיל, הערה 44), עמ' 18.

67 סטרלינג (לעיל, הערה 50), עמ' 221–222.

68 קולינס (לעיל, הערה 48), עמ' 42.

(א) זיהוי דמויות מקראיות

ספר היובלים מספר בפרק י על מגדל בבל, שהריסתו הביאה להתפזרות העמים בכל קצוות תבל, על פי מה שהוקצה להם בחלוקת הארץ על פי הגורל. הספר ממשיך ומספר שכנען פלש לארץ ישראל, תוך הפרה בוטה של השבועה שנשבעו בני נוח שלא לפלוש איש לחלקו של רעהו (סוף פרק י). אחר כך הוא מתאר את הליכתה של האנושות מדחי אל דחי:

וביובל זה החלו בני נוח להילחם, לשבות שבי, ולהרוג איש את אחיו, ולשפוך דם אדם על הארץ, ולאכול דם, ולבנות ערים בצורות, וחומה ומגדל, ולרומם איש על עם ולמנות מלוכה ראשונה, ולצאת למלחמה, עם על עם, ולאום על לאום, ועיר על עיר, והכל להרע, ולקנות כלי חרב, וללמד בניהם מלחמה, ויחלו לשבות עיר לעיר ולמכרה לעבדים ולשפחות (יא, ב).

תיאור שלילי זה בא להצדיק את בחירתו של אברהם, שכן אברהם מוצג כניגוד הגמור לאנושות שחטאה. ואולם, יש לשים לב לאופי ההאשמות שטופל ספר היובלים על האנושות, שעיקרן המלכת מלך, כיבושים ומלחמה. מדוע הספר בחר בהאשמות אלה דווקא? מדוע הזכיר המלכת מלך, ובשעה שהזכיר זאת לא הסתפק בהאשמות המסורתיות הכרוכות בכך (שעבוד וניצול, ראו שמואל א' ח, יא-יז), אלא דיבר על מלחמות וכיבושים?

אני מבקשת להציע, שהתשובה טמונה בדמותו של גיבור מקראי שאינו מוזכר בפירוש בספר היובלים, אך מבחינה כרונולוגית מקומו כאן. כוונתי לנמרוד, הקשור לבלל שזה עתה סופר על גורלה.⁶⁹

במקרא נמרוד הוא מלך: 'ותהי ראשית ממלכתו בבל וארך ואכד וכלנה בארץ שנער. מן הארץ ההיא יצא אשור, ויבן את נינוה ואת רחבת עיר ואת כלח' (בראשית י, י-יא). דברי ספר היובלים: 'ולרומם איש על עם ולמנות מלוכה ראשונה', מתייחסים לביטוי 'ראשית ממלכתו' שבבראשית. ספר היובלים פירש ביטוי זה במשמעות של 'הממלכה הראשונה', דהיינו תחילת קיומו של מוסד המלוכה ואולי תחילת קיומה של ממלכה במשמעות של אימפריה.⁷⁰ פירוש זה למילות המקרא אינו הכרחי, ועל כן ברצוני להצביע על הגורם שהביא ליצירתו.

בהיסטוריוגרפיה היוונית אנו מוצאים את הטענה שנינוס, מלך אשור ובלל, היה השליט הראשון של האימפריה הראשונה.⁷¹ ימי נינוס גם מצוינים כימי תחילתן של מלחמות

69 ההוכחה שדמותו של נמרוד היא הנרמזת בפסוקים אלה חבויה בהאשמה הנוספת המצויה בהם – ההאשמה על אכילת דם. נמרוד היה 'גבר ציד לפני ה' (בראשית י, ט). ציד אינו מאפשר שחיטה ראויה וטיפול נכון בדם החיה.

70 ויינפלד סובר שזו גם המשמעות במקרא. נמרוד מסמל את תחילתה של תקופה שבה מופיעים מנהיגים הכובשים שטחים נרחבים ובה מתחילה יצירתם של מרכזים מדיניים. ראו: מ' ויינפלד, ספר בראשית עם פירוש חדש, תל-אביב תשל"ה, עמ' 50.

71 ההיסטוריון שיצר רושם זה הוא קטסיאס, שבספרו *Persica* הצביע על אשור כציוויליזציה העתיקה ביותר. דעתו זו התקבלה אף שרבים בעולם העתיק סברו שאין בדבריו אמת. ראו: W. Adler, *Time Immemorial: Archaic History and Its Sources in Christian Chronography from Julius*

ההתפשטות. דידורוס סיקולוס, המסתמך על קטסיאס,⁷² מספר שנינוס היה איש אוהב מלחמה. הוא אימן את אנשיו למלחמה, כרת ברית עם מלך ערב וכבש את ארץ בבל, שאנשיה לא הכירו מלחמה (ב, 1, 4-7). אחר כך כבש נינוס את ארמניה, את מדי ואת כל השטח שבין הנילוס לדון (1, 8 - 2, 4). עם סיום מלחמות אלה בנה נינוס את נינוה (ב, 3, 1-4). ההאשמות בדבר שביית שבי, שעבוד ומלחמות קשורות קשר ישיר לדורו של נינוס. אפשר להסביר את הופעתו בספר היובלים לאור זיהויו של נמרוד, מלך בבל ואשור ובונה נינוה, עם נינוס, מלך אשור ובבל ובונה נינוה מדור ראשית המלחמות.⁷³

בבסיס תיאור ההידרדרות שבספר היובלים עומד הזיהוי של דמות מוכרת מאוד בהיסטוריוגרפיה היוונית, נינוס, עם נמרוד המקראי. ספר היובלים נוהג כאן כעמיתיו כותבי היוונית, אלא שמטרתו אינה לשלב בין היהדות ליוונית אלא להשחיר את פניה של האנושות. תיאור חלוקת הארץ בין בני נוח בספר היובלים הצביע כאמור על ידע בגיאוגרפיה הלניסטית. זיהויו של נמרוד עם נינוס מלמד על הכרות עם ההיסטוריוגרפיה ההלניסטית. ייתכן שבעל היובלים עצמו קרא את ספרי ההיסטוריה, וייתכן שהזיהוי נינוס-נמרוד היה מוכר לו מן הספרות היהודית-הלניסטית.

נשים לב לדמיון בין ספר היובלים ובין הספר השלישי של חזיונות הסבילות, ספר יהודי-הלניסטי.⁷⁴ בטרם פותח הספר השלישי בדברי הטפה ואזהרה לעמי העולם, הוא מספר על התקופה שלאחר המבול. מוזכרות בו שלוש ממלכות שקמו עם סיום המבול: אלה של קרונוס, טיטן ויפתוס. הם מלכו לאחר חלוקת הארץ בין שלושתם על פי הגורל. בתחילה שרר ביניהם שלום, הן בשל השבועה שהשביע אותם אביהם, הן משום שהארץ חולקה בצדק (110-115). ואולם, עם מות אביהם הופרה השבועה, ושלושת האחים – קרונוס, טיטן ויפתוס – נלחמו זה בזה, בשל רצונו של כל אחד ואחד מהם לשלוט על האנושות כולה (117-121). ההסכם שהושג בסופו של דבר היה שקרונוס ישלוט על הכל אבל יימנע מהולדת ילדים, כדי שאחרי מותו ישלוט טיטן. ואולם, לקרונוס נולדו בנים, ובהם זאוס, וכששמעו זאת בני טיטן הם תקפו את קרונוס וריה ושבו אותם (151). בניהם של אלה נחלצו להגנתם

Africanus to George Syncellus (Dumbarton Oaks Studies, 26), Washington D.C. 1989,
p. 16, n. 11

R. Drews, *The Greek Accounts of Eastern History*, Washington D.C. 1973, p. 104, and 72
p. 195, n. 32

73 נראה שנמרוד המקראי ונינוס ההלניסטי מקורם בדמות אחת, המלך Tukulti-Ninurta. ראו:
Tukulti-Ninurta לא היה המלך הראשון, אך הקים את האימפריה הראשונה. הוא שלט הן על בבל הן על
אשור במאה השלוש-עשרה לפני סה"נ (1246-1206). דמות זו הטביעה חותם בהיסטוריה וזכתה
לתיעוד גם מחוץ לגבולות בבל: בספר בראשית, שבו נבחר השם נמרוד לדמות זו, ובהיסטוריוגרפיה
היוונית שכינתה מלך זה בשם נינוס.

74 J.J. Collins, *Sibylline Oracles of Egyptian Judaism (Dissertation Series, 13)*, ראו: 74
Missoula 1974, p. 43. הספר רואה בשושלת התלמית את השושלת האידיאלית, שבעת שלטונה
יתגשם החזון המשיחי.

ופרצה מלחמה גדולה (147–153). כאן המחבר מסכם ואומר: זו תחילתה של מלחמה אצל בני אנוש (154–155) וזה ראשיתו של שלטון האימפריות בעולם (158–161).

הספר השלישי מספר אפוא, בדומה ליובלים,⁷⁵ על חלוקת הארץ (יובלים ח, י – ט, יג; לעומת ג, 114–115); על השבועה שנשבעו בני נוח (יובלים ט, יד–טו; לעומת ג, 116); על מות נוח (יובלים י, טו–יז; לעומת ג, 117–118); על הפרת השבועה (ביובלים, על אודות כנען, י, כח–לג; לעומת ג, 118–121); על הרצון לשלוט על העולם כולו, על המלחמה הראשונה ועל שביית שבי (יובלים יא, ב; לעומת ג, 120–161).

לדעתי, בבסיס דברי הסבילה, בדומה ליובלים, נמצא הזיהוי של נינוס עם נמרוד. תחילתה של האימפריה, לפי הסבילה, היתה בדור השני ובדור השלישי אחר המבול. נמצא אפוא שאנו מגיעים לדורו של נמרוד בן כוש בן חם, שחי בדור השלישי אחר המבול. הסבילה אף קושרת את תחילת האימפריה עם המלחמות הראשונות ועם שביית שבי, בדומה לתיאור האימפריה הראשונה בימי נינוס.

ואולם, יש ויש הבדלים בין הספר השלישי ובין ספר היובלים: ביובלים מפורטת חלוקת הארץ בין בני נוח ובסבילה היא מתומצתת במשפט אחד. ביובלים השאיפה לאימפריה והמלחמות מוזכרות בפסוק אחד בלבד, ואילו בסבילה יש פירוט רב, אגב שימוש (אווהמריסטי) בתיאוגניה של הסיודוס (421–424, 629–638). מהבדלים אלה עולה, שספר היובלים לא הכיר את הספר השלישי של חזיונות הסבילות. נראה אפוא ששני החיבורים עיבדו חיבור אחד, היסטוריוגרפי באופיו. ניתן לשער שחיבור זה היה חיבור יהודי-הלניסטי, והוא כלל זיהוי של דמויות מקראיות עם דמויות המוכרות מן המיתולוגיה ומן ההיסטוריוגרפיה. חיבור זה ציין שנמרוד הוא נינוס ושילב את המסורת על האימפריה והמלחמות.⁷⁶ אם נכונה השערה זו, הרי שמחבר ספר היובלים הסתייע בחיבור יהודי-הלניסטי כדי לשרטט קו החוצץ בין האנושות ובין אברהם.

(ב) גיבורי תרבות

לעיל טענתי שהעמדת גיבור תרבות, שהיתה מקובלת בהיסטוריוגרפיה היהודית-הלניסטית, נועדה לבסס את השתלבותם של היהודים והיהדות בעולם ההלניסטי. בבואנו לבחון את

75 על דמיון זה העירו ביכלר (לעיל, הערה 11), עמ' 327; J.M. Scott, *Paul and the Nations: The Old Testament and Jewish Background of Paul's Mission to the Nations with Special Reference to the Destination of Galatians* (WUNT, 84), Tübingen 1995, pp. 36–41.

76 אמנם חיבור זה לא השתמר בידינו, וטענה מפורשת שנינוס הוא נמרוד מצויה רק בחיבור מאוחר יחסית, *Recognitiones*, של מחבר נוצרי המכונה פסידיוֹ-קלמנט (ספר 4, פרק 29). ראו: B. Rehm, *Pseudoklementinen, II, Rekognitionen in Rufins Übersetzung [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte]*, Berlin 1994, p. 160: 'inter quos primus magica nihilominus arte quasi corusco ad eum delato rex appellatur quidam Nebroth, quem et ipsum Graeci Ninum vocaverunt, ex cuius nomine Ninive civitas vocabulum sumpsit'. ואולם, נראה שזיהוי זה היה מוכר בקרב היהדות ההלניסטית, שהרי בדברו על נמרוד פילון מוכיר מלחמה במפורש. ראו: שאלות על בראשית, ב, 81–82.

תפקידם של גיבורי התרבות בספר היובלים ניתן לכאורה לטעון, שההכרות עם המושג אינה בהכרח תולדה של הכרת ההלניזם, שהרי בספר בראשית, הספר שבעל ספר היובלים משכתב, נזכרים גיבורי תרבות. כך, למשל, אנו קוראים שם על יבל שהיה 'אבי ישב אהל ומקנה'; על יובל שהיה 'אבי כל תפש כנור ועוגב', ועל תובל קין שהיה 'לטש כל חרש נחשת וברזל' (ד, כ-כב). עם זאת, הרגישות של בעל ספר היובלים לקיומו של המושג והשימוש המחושב בו אינם יכולים לנבוע אלא מהכרת הספרות ההלניסטית והספרות היהודית-ההלניסטית.

הכרותו של מחבר הספר עם הספרות היהודית-ההלניסטית עולה בוודאות מבחינה של הדרך שבה הוא משרטט בספרו את דמותו של אברהם. מחבר ספר היובלים מכיר את המסורת היהודית-ההלניסטית המספרת על אברהם אבי האסטרולוגיה, מסורת המופיעה הן אצל פסוידיוס-אופולמוס הן אצל ארטפנוס. המחבר רואה באסטרולוגיה תחום אסור ומבטל את מעמדו של אברהם כגיבור תרבות בתחום זה. בפרק יב, לאחר סיפור העורבים, מסופר על אברהם המביט בכוכבים אך מסרב ללמוד מהם מה יביא העתיד (יב, טז-יח).

הסיפור על מאבקו של אברהם בעורבים, האוכלים את הזרעים הנזרעים בשדות (יובלים, סוף פרק יא), הוא דוגמה לזכייה חוזרת של אברהם בתואר. כפי שהראה ברוק, חריגתו של ספר היובלים מהשתלשלות המאורעות בסיפור המקראי משקפת שימוש במסורת קדומה.⁷⁷ השוואה בין מסורת זו, שהשתמרה בכתבים בשפה הסורית,⁷⁸ ובין ספר היובלים, מלמדת שגיבורים נוסף פרט חשוב שלא היה קיים במסורת הקדומה: אברהם הוא גיבור תרבות.⁷⁹ אברהם תורם תרומה לאנושות, בהמציאו את המחרשה הטומנת זרעים בקרקע ומונעת מן העורבים לאוכלם. התוספת לסיפור העורבים, המדגישה את תרומתו של אברהם בתחום ניטרלי כמו החקלאות,⁸⁰ באה לפצות את אברהם על נטילת התואר בתחום האסטרולוגיה.

המושג 'גיבור תרבות' משתקף גם בפרק י של ספר היובלים. בפרק מסופר על הרוחות המתעוות ומחטיאות את בני נוח ואת נכדיו, על תפילתו של נוח ועל תגובת האל. האל גוזר מאסר על תשע עשיריות מכלל הרוחות הרעות, ושולח מלאך לנוח כדי ללמדו דרך להתענות את הרוחות הנותרות. במקום אחר הצבעתי על כך שפרק זה הוא עיבוד של סיפור קדום שהשתמר בגיבור מאוחר, ההקדמה לספר אסף הרופא.⁸¹ בהקדמה לאסף הרופא מושם דגש על הרוחות הגורמות למחלות ועל ההסבר שניתן לנוח ולבניו על סוגי הרפואות. בהקדמה נוח הוא גיבור תרבות, שכן הוא אבי אבות הרפואה. בספר היובלים הדגש אינו על מחלות

77 S.P. Brock, 'Abraham and the Ravens: A Syriac Counterpart to Jubilees 11–12 and Its Implications', *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* (=JSJ), IX (1978), pp. 135–152.

78 ראו פרטים אצל ברוק, שם, עמ' 136.

79 ברוק, שם, עמ' 140–141.

80 המצאת מחרשה זו מיוחסת בספרות הבבלית לאנג'ל (B. Landsberger, 'Corrections to the Article, "An Old Babylonian Charm against Merhu"', *Journal of Near Eastern Studies*, XVII [1958], p. 56, and n. 4). שמא משקפים דברי ספר היובלים התייחסות חיובית להשפעה מאזור זה דווקא. ראו דין אצל וסרשטיין (לעיל, הערה 4), עמ' 111–131.

81 ורמן (לעיל, הערה 12), עמ' 102–108; הנ'ל (לעיל, הערה 14), עמ' 172.

אלא על חטאים. אין הוא מדבר, כמו ההקדמה, על תרופות המופקות מ'עצי הרפואות עם כל דשאים ועשבים וורעיהם', אלא על תפילות להתעייט הרוחות. המעתק מרפואות לרוחות השמיט את הבסיס של ההתר שלמענו נכתבה ההקדמה לאספ הרופא, לעסוק בריקחת עשבים וצמחים, החר הנתמך בטענה שעיסוק זה הוא מתת אלוה לנות.⁸² המושג גיבור תרבות בספר היובלים הוא אפוא אמצעי לאסור על השימוש במנהגים ובמדע, כגון אסטרולוגיה ורפואה, שפותחו והתפשטו בעולם ההלניסטי. ביהדות ההלניסטית המושג גיבור תרבות הוא אמצעי לקירוב התרבות הזרה, ואילו בספר היובלים הוא אמצעי להרחקתה. ספר היובלים עושה זאת במודע, בשל רצונו לדחות את דרכה של הספרות היהודית-ההלניסטית.

3. ספר היובלים והפילוסופיה היהודית-ההלניסטית

אני מבקשת להמשיך ולבחון את מידת ההכרות של ספר היובלים עם הספרות היהודית-ההלניסטית, ולהציע שמבנהו של הספר נוצר כתשובה וכתגובה למגמות שרווחו בעולם היהודי-ההלניסטי.

ההיסטוריונים היהודים-ההלניסטים פתרו את העימות היהודי-ההלניסטי בטענה שההלניזם הוא יצירה יהודית. פתרון זה שם דגש על הפן הלאומי של היהדות. כאמור, אין בדברי ארטפנוס ואף לא בדברי אופולמוס ניסיון להסביר את משמעות החוק המקראי בהקשר ההלניסטי. דרך אחרת להתמודד עם ההלניזם היא על ידי הצבעה על המשותף בין היהדות לבין העולם ההלניסטי.⁸³ בדרך זו נקטו הפילוסופים היהודים-ההלניסטים. הם ניסו להדגיש את ההבטים של היהדות שהיו יכולים להתקבל באהדה בקרב הקהל הנוכרי המלומד – כלומר את ההבטים הפילוסופיים. אני רוצה להתמקד בדברי הפילוסופים היהודים, הכוללים התייחסות לחוק המקראי, משום שספר היובלים נכתב לדעתי גם כדי לשלול את המגמה המצויה בהם. היצירה היהודית-הפילוסופית כבר החלה להיכתב בתקופה קדומה. לספר היובלים קדם אריסטובולוס, סופר שמכתביו השתמרו רק פרגמנטים. חכמת שלמה קרוב בזמנו ליובלים,

82 ראו גם: A. Lange, 'The Essene Position on Magic and Divination', *Legal Texts and Legal Issues Proceedings of the Second Meeting of the International Organization for Qumran Studies (STDJ, 23)*, eds. M. Bernstein et al., Leiden 1997, p. 384. לנגה אינו עומד על המגמה של פרק זה ביובלים, וטוען שנכתב כדי לייחד את חכמת הרפואה שנלמדה מהעולם ההלניסטי. גיבור תרבות אחר רומז לקוראי ספר היובלים על התחומים המותרים. בדברו על חנוך קובע ספר היובלים: 'הוא הראשון מבני האדם שנולדו בארץ אשר למד כתיבה ומדע וחכמה ואשר כתב בספר את אותות השמים לפי סדר חודשיהם, למען ידעו בני האדם את תקופת השנים לפי סדרן לכל אחד מתודשיהן. הוא הראשון שכתב תעודה והעיד לבני אדם בתולדות הארץ' (ד, יז-יח). בפסוקים אלה יש עדות להכרותו של ספר היובלים עם ספרים המיוחסים לחנוך, הכוללים את חכמת חנוך באסטרולוגיה ובהיסטוריה. בעל ספר היובלים מתיר לעצמו להזכיר את ספרי חנוך, שכן כתיבה, אסטרולוגיה והיסטוריה מותרים בעיניו.

83 קולינס (לעיל, הערה 48), עמ' 9.

אם אכן נכתב סביב 100 לפני סה"נ.⁸⁴ כתביו הרבים של פילון מאוחרים ליובילים, אך מקובלת הדעה שהיו פילוסופים יהודים שקדמו לו.⁸⁵ נוכל אפוא להניח שבזמן חיבורו של ספר היובילים כבר נכתבה יצירה יהודית-פילוסופית.

בדומה להיסטוריונים היהודים-ההלניסטים, שהציגו את משה כיוצר התרבות ההלניסטית, טענו אף הפילוסופים היהודים שהפילוסופיה היוונית חייבת את חכמתה למשה. כל חכמתם של הפילוסופים היוונים שאובה מן התורה, שתורגמה ליוונית עוד בדורות קדומים.⁸⁶ ואולם, טענה זו אינה כה מרכזית בדברי הפילוסופים היהודים, מאחר שהם גם הניחו שניתן ללמוד את החוק לימוד עצמי, ללא מחוקק חיצוני.⁸⁷ ואבהיר את דברי.

בימי הבית השני רווחה אמונה מרכזית בעולם הרעיונות, עולם שכלי שהתקיים לפני הבריאה ושוקע בקוסמוס עם בריאתו. אמת, כבר ספר משלי רואה בחכמה ישות עצמאית, הקיימת בטרם בריאה. ואולם, פיתוח מלא של תפקיד החכמה אנו מוצאים רק לאחר מכן, בספרות היהודית-ההלניסטית.⁸⁸ פיתוח זה הוא בשל ההתוודעות לתורת הסטואה⁸⁹ ולחיבוריהם של תלמידי האסכולה האפלטונית.⁹⁰ החכמה נבראה – או, ביתר דיוק, הלוגוס נברא – בידי האל לפני בריאת העולם, ואחר כך שוקע בקוסמוס בעת בריאתו.⁹¹ הצופה בקוסמוס, במהלכו ובסדריו, יכול ללמוד במידה כלשהי על מהות האל⁹² ולהגיע להבנה מלאה של חוקי היקום, ועל כן הוא גם יכול להסיק מהי ההתנהגות הראויה בעולם הנברא.⁹³ חכמה

84 קולינס שולל את הדעה שבספר נרמזים מאורעות היסטוריים ספציפיים, ומשום כך אינו מקבל את התאריך המקובל על וינסטון – תחילת המאה הראשונה לסה"נ. ראו: J.J. Collins, *Jewish Wisdom in the Hellenistic Age* (The Old Testament Library), Louisville Kentucky 1997, p. 179

85 E. Birnbaum, *The Place of Judaism in Philo's Thought: Israel, Jews and Proselytes* (Studia Philonica Monograph, 2; Brown Judaic Studies, 290), Atlanta 1996, pp. 24–25; B.L. Mack, 'Wisdom and Apocalyptic in Philo', *Studia Philonica Annual*, III (1991), pp. 21–29

86 לרשימת מקורות ראו: וסרשטיין (לעיל, הערה 4), עמ' 114, הערה 8: D. Dawson, *Allegorical Readers and Cultural Revision in Ancient Alexandria*, Berkeley 1992, p. 79 (לעיל, הערה 43), עמ' 85–87.

87 כך משה אינו שומע את דברי האל, כבמקרא, אלא הוא הופך לפילוסוף. ראו: D. Winston, 'Hidden Tensions in Philo's Thought', *Studia Philonica Annual*, II (1990), p. 12

88 הנגל (לעיל, הערה 2), עמ' 168 (בעת דיון על אודות אריסטובולוס).

89 קולינס (לעיל, הערה 84), עמ' 196–198.

90 ראו: D. Winston, *The Wisdom of Solomon, New Translation with Introduction and Commentary* (AB), Garden City NY 1979, pp. 33–34 (לעיל, הערה 85), עמ' 20–21, ורשימה ביבליוגרפית בהערה 47 (ההגדרה המדויקת של הפילוסופיה של פילון אינה חשובה לענייננו).

91 וינסטון, שם, עמ' 38: B.L. Mack, 'Imitatio Mosis: Patterns of Cosmology and Soteriology in the Hellenistic Synagogue', *Studia Philonica*, I (1972), pp. 31–32

92 חכמת שלמה יג, א-ט (וינסטון, שם, עמ' 253).

93 W.E. Helleman, 'Philo of Alexandria on Deification and Assimilation to God', *Studia Philonica Annual*, II (1990), pp. 51–71

או לוגוס⁹⁴ הם הסדר ביקום, הם חוק הטבע שכל אחד מבני האדם יכול להשיג וחייב לציית לו.⁹⁵ ומן הנקודה היהודית, חכמה היא גם החוק שניתן מהאל הבורא לבני ישראל.⁹⁶ מטבע הדברים, החוקים שאפשר להסיק מסדרי הטבע הם החוקים המוסריים. ואכן, אלה החוקים המוזכרים בספר היהודי-הלניסטי חכמת שלמה. חוקי טהרה, קורבנות ומועדים קשה יותר לכוללם.⁹⁷

יש לשים לב למאפיין נוסף של החקירה הפילוסופית. הפילוסוף, שלא כמו המקרא, המתמקד בפעולת האל בהיסטוריה, מדגיש את שליטתו של האל בבריאה ובסדרי הטבע. פילון מפרש בכתביו מאורעות היסטוריים כמסעות פילוסופיים.⁹⁸ בחכמת שלמה ההיסטוריה המקראית מוצגת כסדרה של מאורעות המספרים על צדיקים ושכרם ועל חוטאים ועונשם.⁹⁹ יתר על כן, הגמול לצדיקים ולרשעים אינו ניתן מידי האל אלא דרך החוק הפנימי של הקוסמוס; זוהי פעולה טבעית של מרכיביו.¹⁰⁰ נוכל לסכם ולומר, שבהצגת היהדות כפילוסופיה ישנה העתקה בשני תחומים: תפקיד האל מועתק מן ההיסטוריה לבריאה, והחוק היהודי מועתק מן הפולחן והמוסר למוסר בלבד.¹⁰¹

גם בספר היובלים נזכרת ישות שהיתה קיימת קודם בריאת העולם. זוהי התורה והתעודה, הכתובה על לוחות השמים. במאמרי על התורה והתעודה ניסיתי לברר את מהותה של תורה זו.¹⁰² אסכם את מסקנותי בקצרה.

יובלים נושא בעיקרו אופי של תעודה – ההיסטוריה שמהלכה נקבע בטרם בריאה. ואולם, ביובלים משולבת גם תורה – ההלכות שאינן במצע המקראי. לנו חשוב כאן השילוב בין השניים.

בספר היובלים, שהוא העתק מן הכתוב על לוחות השמים, ישנן מדי פעם בפעם הערות

94 פילון נוטה להשתמש בלוגוס אך משתמש גם בחכמה, ואינו מבחיר מה בדיק היחס בין השניים.

ראו: J. Dillon, *The Middle Platonists*, Ithaca 1977, pp. 163–164.

95 פילון, על בריאת העולם, 3: 'כי העולם מתאים לחוק והחוק מתאים לעולם, וכי האדם שומר החוק הוא ממילא אזרח העולם משום שמכוון הוא את מעשיו לרצונו של הטבע, שעל פיו מתנהל כל העולם כולו' (י' מן, כתבי פילון האלכסנדרוני, מתורגמים מיוונית לעברית, א: על בריאת העולם, ערך מ' שובה, ירושלים תרצ"א, עמ' 3).

96 פילון, על בריאת העולם, 3: חיי משה ב, 48; D.T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus*; 48; of Plato, Amsterdam 1983, p. 387; D. Winston, 'Philo and the Hellenistic Jewish Encounter', *Studia Philonica Annual*, VII (1995), pp. 125–126.

97 קולינס (לעיל, הערה 84), עמ' 193–192.

98 ראו לדוגמה: על החלומות א, 52–60.

99 מאק (לעיל, הערה 91), עמ' 30; קולינס (לעיל, הערה 84), עמ' 214.

100 חכמת שלמה טז, כד; יט, ו, יח; פילון, שאלות ותשובות על בראשית ב, 64; חיי משה ב, 267–266. וראו סיכום קצר אצל קולינס (לעיל, הערה 84), עמ' 215–216, וביבליוגרפיה נוספת שם.

101 ראו את דברי שנבל על חכמת שלמה: 'The significance of the particularistic Jewish laws is played down. The ethical perspective of the laws is emphasized'; E.J. Schnabel, *Law and Wisdom from Ben Sira to Paul (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2. Reihe, 16)*, Tübingen 1985, p. 132.

102 כ' ורמן, "התורה והתעודה" הכתובה על הלוחות, תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 473–492.

ביחס למה שכתוב על הלווחות. הערות אלה, הנאמרות מפי המלאך המכתיב למשה את התורה והתעודה, מתייחסות לרצף הזמן שאינו נכלל בספר היובלים, שכן הספר מספר לנו רק על תקופת הזמן שבין הבריאה למעמד הר סיני. הערות אלה באות בדרך כלל אם מהלך ההיסטוריה בימי האבות מושפע מחוק מקראי כלשהו.¹⁰³

יש אפוא בהיסטוריה מימד הלכתי. מהערתיו של המלאך אנו לומדים, שהחוק שיינתן על הר סיני כבר מכון את מאורעות ההיסטוריה מראשיתה. אדם וחווה נבראו על פי חוק טומאת יולדת, המבול בא על פי חוק אכילת הדם, ודינה מתה בטרם עת בשל החוק הגזר מוות לבת ישראל שנישאה לנוכרי. החוקים הללו, והעונש לעוברים עליהם, הם המכוונים את מאורעות ההיסטוריה, כפי שנקבעו בידי האל עוד לפני הבריאה. ההיסטוריה מציינת אפוא לחוקי התורה. אם כן, הצופה ומביט במהלך ההיסטוריה ילמד את חוקי התורה ואת פירושה הנכון.

האם ספר היובלים הוא תשובה לספרות היהודית-הפילוסופית? בניגוד לדגש של הפילוסופיה היהודית על הלוגוס, על סדרי הבריאה והטבע ועל המוסר, ספר היובלים מדגיש את מהלך ההיסטוריה ואת החוק הפולחני. הצופה במהלך ההיסטוריה של עם ישראל ושל שאר העמים ילמד את החוקים ואת פירושה. הדגש הוא על תפקידו של האל בהיסטוריה ועל החוק המקראי של טומאה וטהרה, מתנות כהונה וחגים.

אני רוצה להציע, במידה רבה של זהירות, שספר היובלים הוא הספר האנטי פילוסופי הראשון.¹⁰⁴ הדבר מתברר אם מעיינים בסיפור הבריאה בספר היובלים ומשווים אותו לספרות היהודית-ההלניסטית.¹⁰⁵ יובלים מציג את בריאת העולם לא באמירה אלא בעשייה.¹⁰⁶ הביטוי 'יאמר אלוהים' אינו נזכר בסיפור הבריאה שבספר היובלים. בפרק א בבראשית האמירה

103 לדוגמה, בפרק ג של ספר היובלים אנו קוראים על יצירת אדם וחווה. אדם נברא בשבוע הראשון, חווה בשבוע השני. יובלים אף מעדכן אותנו באשר לסדרי הכניסה לגן עדן. אדם הובא לגן עדן ארבעים יום אחר בריאתו, חווה שמונים יום אחר בריאתה. אנו עדים כאן לפעולתו של חוק טומאת יולדת בהיסטוריה. אנו יודעים זאת משום שהמלאך המכתיב למשה מציין שישאל יחיבו בחוק זה ממעמד הר סיני ואילך: אשה היולדת זכר תטמא שבוע, כשבוע הראשון בחיי האדם, ושלושים ושלושה יום תישאר בדמי טהרה. אשה היולדת נקבה תטמא שבועיים, כשבועיים הראשונים שעברו עד יצירת חווה, ושישים ושישה יום תישאר בדמי טהרה. סך הימים – שמונים יום.

104 אין לראות בספר בן סירא פולמוס נגד הפילוסופיה, אף על פי שגם הוא מזהה את החכמה עם תורת משה. קולינס סובר שבן סירא שם דגש על החכמה, אבל הוא מתעלם מהמשמעות של זיהויה של זו עם התורה (קולינס [לעיל, הערה 84], עמ' 58–61). לדעת שנבל, במרכז הגותו של בן סירא עומדת התורה, והחכמה מזוהה עמה. בן סירא אינו ער אפוא למורכבות המושג חכמה. ראו: שנבל (לעיל, הערה 101), עמ' 69–92. גם אם שנבל וקולינס מציגים דעות מנוגדות, הרי שניהם הגיעו למסקנה שאין כאן פולמוס אנטי פילוסופי.

105 ונדרקם, בדינו בסיפור הבריאה בספר היובלים (J.C. VanderKam, 'Genesis 1 in Jubilees 2'), *DSD*, I [1994], pp. 319–321, מביא את דעתו של ביקרמן (שטולפה בידי הנגל), שהמתייוונים של ימי החשמונאים לא היו אלא יהודים פילוסופים, שביקשו לטהר את היהדות מדעות מוטעות ומתפיסות מיתיות של האל. ואולם תיאוריה זו נדחתה מכל וכל (ראו לעיל, הערה 8).

106 ראו: O.H. Steck, 'Die Aufnahme von Genesis 1 in Jubiläen 2 und 4 Esra 6', *JSJ*, VIII (1977), pp. 156–159.

והעשייה באות זו בצד זו: 'ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים. ויעש אלהים את הרקיע ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע ויהי כן' (פסוקים ו-ז). לעומת זאת בספר היובלים נזכרת העשייה בלבד: 'ובין השני עשה רקיע בתוך המים ויבדלו המים ביום הזה חצים' עלו למעלה וחצים ירדו על פני כל הארץ תחת הרקיע אשר בתוֹך, מעל הארץ' (ב, ד).¹⁰⁷ ניכר כאן מאמץ מכוון לדחות את הדעה שדבר האל פעל בכריאה ולא מעשי ידיו.

עניין נוסף ראוי לציון. המספר שבע הוא מספר מרכזי בתיאור הבריאה ובתיאור הטבע בפילוסופיה היהודית-הלניסטית. אריסטובולוס שר שיר הלל למספר הזה,¹⁰⁸ הפועל הן בעניינים האלוהיים (הקוסמוס) הן בעניינים האנושיים (טבע האדם).¹⁰⁹ יום המנוחה הוא היום השביעי, משום שהמספר שבע הוא האור שבו נתפסים נכונה כל הדברים ובו הם נרכשים.¹¹⁰ המספר שבע מרכזי מאוד גם במחשבתו של פילון,¹¹¹ ובחיבורו 'על בריאת העולם' הוא מפרט את מעלותיו ומספר על גיליו בקוסמוס ובאדם (89-128).¹¹²

המספר שבע נזכר גם בספר היובלים. שבעה דברים נבראו ביום הראשון: 'כי ביום הראשון ברא את השמים העליונים [ואת הארץ ואת המים ואת כל הרוחות המשרתות לפניו]¹¹³ התה[ומות], מאפלה ושחר ו[אור וערב אשר הכין בד]עתו' (ב, ב). דברים אלה אכן מוזכרים בפסוקי היום הראשון בבראשית, אבל יובלים חורג מפרוטו של מקרא (עד כמה שניתן להבחין בפסוקים עמומים אלה). את תיאור המצב קודם הבריאה, הנזכר בבראשית א, ב ('והארץ היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום ורוח אלהים מרחפת על פני המים'), הוא מונה בין הפרטים שנבראו (חושך, תהום, רוח, מים). ניכר כאן מאמץ להגיע למספר שבע. ייתכן שמאמץ זה מבוסס על פרשנות יהודית-הלניסטית, שכן אנו מוצאים רשימה זו בדיוק אצל פילון (על בריאת העולם, 27-29). ואולם, הדגש בספר היובלים אינו על המספר שבע אלא על המספר עשרים ושתיים, והוא אינו פועל בטבע אלא בהיסטוריה. עשרים ושתיים מלאכות נעשו מהיום הראשון עד ערב שבת, ועשרים ושניים דורות עברו מאדם הראשון עד יעקב, אבי העם ששמר את יום השבת. ואכן, בשלב זה מכריז הכתוב: 'וזאת התעודה והתורה

107 במקום אחד מוזכרת אמירה, משום שבבראשית באה רק אמירה: 'ויאמר ה' יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה היבשה ויהי כן' (א, ט). ואילו בספר היובלים: 'וביום השלישי עשה באמרו למים יקוו מלפני פני כל הארץ למקום אחד ותראה היבשה. ויעשו כן המים כאשר צווה ויסוגו מעל פני הארץ למקום אחד מתחת לרקיע ותראה היבשה' (ב, ה-ו).

108 A. Yarbro Collins, *Cosmology and Eschatology in Jewish and Christian Apocalypticism* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 50), Leiden 1996, pp. 94-97.

109 טקסט: הולדיי (לעיל, הערה 47), ג, עמ' 176-197.

110 הולדיי, שם, עמ' 176-178.

111 ירברו קולינס (לעיל, הערה 108), עמ' 97-99.

112 ראו גם: על עשרת הדברות, 20-31, 102-105, ושם מתאים פילון מספרים אלה לחוקי התורה. המספר שבע מרכזי מאוד אף באות התפילות היהודיות שהשתמרו ב-Constitutiones Apostolorum. ראו:

D.A. Fiensy, *Prayers Alleged to Be Jewish: An Examination of the Constitutiones Apostolorum* (Brown Judaic Studies, 65), Chico Ca. 1985, pp. 76-78, 232.

113 כאן בא פירוט של כיתות המלאכים הנכללות בקבוצת הרוחות.

הראשונה' (ב, כד). זו הדוגמה הראשונה כיצד התורה, דהיינו השבת, פועלת במהלך ההיסטוריה.

ג. מסקנות וסיכום

ספר היובלים אינו ספר יהודי-הלניסטי, אבל הוא בוודאי תולדה של העולם ההלניסטי. יש בו ככל הנראה מודעות ברורה למגמות המצויות בספרות היהודית-הלניסטית. ספר היובלים נכתב כתשובה למגמות אלה. אני מקווה שלא הרחקתי לכת במסקנה זו. אם אכן כך הם פני הדברים, האם אפשר להסיק שההכרות עם הספרות היהודית-הלניסטית היתה נחלת הכלל? ואם היתה נחלת הכלל – האם משום שספרות יהודית-הלניסטית נכתבה בארץ ישראל או משום שהקשרים בין ארץ ישראל לאלכסנדריה היו כה הדוקים?

כפי שהזכרתי בתחילת דברי, החוקרים מצביעים על תנועת התייוונות מודעת בחצר החשמונאית בסוף המאה הב' לפני סה"נ. תנועת התייוונות בחצר השלטון (והמלוכה) היתה יכולה להביא ליצירה של ספרות יהודית-הלניסטית בארץ ישראל עצמה, ואולי אופולמוס הוא עד נאמן לספרות שנכתבה בתקופה זו בארץ ישראל.¹¹⁴ לאור זאת אפשרית הסברה שספר היובלים, שנכתב סביב שנת 100 לפני סה"נ, הכיר את העולם ההלניסטי ואת הספרות היהודית-הלניסטית בארץ ישראל עצמה.

ואולם, אפשר גם לדבוק בעמדה השמרנית, שאינה מניחה שהיתה השפעה הלניסטית כה נרחבת בארץ ישראל. ייתכן שההלניזם חלחל דווקא בחוגים שבהם נכתב ספר היובלים. לשון אחר, אולי הזרם האיסיי, שבקרב נכתב ספר היובלים (אני סבורה שהוא נכתב בחוגים הקרובים מאוד לעדת קומראן), מקורו דווקא במצרים,¹¹⁵ והוא נתחבר כתשובה למגמות שרווחו ביהדות ההלניסטית? שמא זרם התראפויתים (המרפאים), שפילון מספר עליהם בהתפעלות ומציין את שקידתם יומם ולילה על הפירוש האלגורי לתורה ועל עיון בסדרי הטבע ובחוקים המוסריים הנובעים ממנו, הם אבות האיסיים (ששמם מעיד על קשר כלשהו לרפואה), ששקדו יומם ולילה ולמדו תורה מתוך התעודה, הלכות מתוך ההיסטוריה?

114 ראו לעיל, הערה 64.

115 על הדמיון בין סדרי החבורה בקומראן ובין סדרי חבורות במצרים ההלניסטית ראו: M. Weinfeld, *The Organizational Pattern and the Penal Code of the Qumran Sect* (NTOA, 2), Göttingen 1986. שוורץ (לעיל, הערה 44), עמ' 19–24, מצביע על הדמיון בין הלכי הרוח המצויים במקצת כתיב קומראן ובין היהדות ההלניסטית. וינסטון, בספרו על חכמת שלמה (לעיל, הערה 90), מביא דוגמאות רבות לדמיון שבין חכמת שלמה לקומראן. על ההימנעות המכוונת משימוש במילים יווניות (המעידה על היכרות ברורה עם אלה) ראו: וסרשטיין (לעיל, הערה 4), עמ' 119–120. וראו עוד: M. Hengel, *The Hellenization of Judaea in the First Century after Christ*, London–Philadelphia 1989, pp. 47–48; M. Hengel, 'Qumrān und der Hellenismus', *Qumrān. Sa piété, sa théologie, et son milieu* (BETL, 46), ed. M. Delcor, Paris–Louvain 1978, pp. 333–372.